

**HERINRICHTING
DEVELPARK
ZWIINDRECHT**

opgesteld in opdracht van:

samenstelling rapport & ontwerp:

Copyright (2007) Bosch Slabbers Tuin- en Landschapsarchitecten

Alles uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt, mits de bron wordt vermeld.

15 maart 2007

i n h o u d s o p g a v e

1	inleiding		5
2	analyse		9
3	vertrekpunt voor herstel		19
4	ontwerp voor het casco		25
5	uitwerking parkfuncties		33
6	kosten en beheer		41
7	wettelijke verplichtingen		43
8	raming		45
*	bijlage: Hans Warnau		47

*luchtfoto ligging van het Develpark
in Zwijndrecht*

luchtfoto huidige situatie

inleiding

Het wellicht wat bekendere Gijsbrecht van Aemstelpark in het Amsterdamse Buitenveldert komt in dezelfde tijd tot stand. De aanleg van dit park komt tot stand op basis van het winnend prijsvraagontwerp van Wim Boer. Hans Warnau's ontwerp eindigde hier als tweede! Juryleden waren hier ondermeer Cornelis van Eesteren en J.T.P. Bijhouwer.

1.1 Ontwerp en aanleg in de jaren zestig

Het Develpark is een park van de “Modernen” ontworpen door Hans Warnau (1922-1995, zie bijlage) in 1960. Het park wordt in 1962 aangelegd.

Met een uitgekiend ruimtelijk spel tussen open en gesloten vlakken en een doeltreffend padenstelsel is een bijzondere compositie neergelegd. Een compositie die ook een sterk functionele insteek had en heeft. In het park moe(s)t gewandeld, gespeeld en gesport kunnen worden.

Het park kent een uitzonderlijke ligging, een eiland in een meander van de Devel. Dit eiland (een zandophoping) wordt door de Parklaan in tweeën gedeeld, de noordelijke helft heeft al bij aanleg een minder openbaar karakter dan de zuidelijke helft.

In het noordelijke deel van het park werden het gemeentelijke zwembad en het Develpaviljoen (café/restaurant) gebouwd in nauwe samenhang met de parkarchitectuur.

Zowel het zwembad als het Develpaviljoen zijn ontworpen door Hugh Maaskant (1907-1977). Maaskant is ondermeer bekend van de Euromast, de Pier van Scheveningen en het provincie huis in Den Bosch. Het Park, het zwembad en het Develpaviljoen hadden

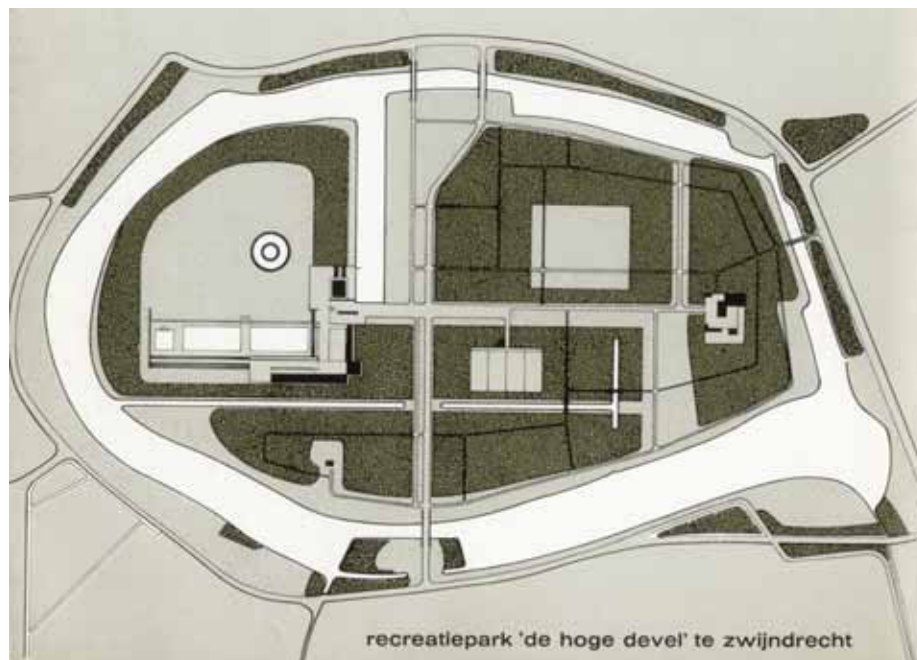
vanwege het samenhangende ontwerp een hoge ensemblewaarde.

De Parklaan verdeelde het park in functionele zin in een minder openbaar noordelijk en een openbaar zuidelijk deel. In ruimtelijke zin was de Parklaan, zorgvuldig ontworpen als onderdeel van het gehele park, juist het verbindende element tussen het noordelijk en zuidelijk parkdeel. De Parklaan fungeerde daarmee tegelijk als een verbindend element en als centrale ontvangstruimte van het park. Het park is vanwege de ligging op het eiland slechts via drie toegangen bereikbaar. Dit zijn de dammen in de Devel aan beide zijden van de Parklaan, de derde toegang tot het park bevindt zich aan de zuidzijde, een bruggetje over de Devel geeft hier toegang tot het park.

Loodrecht op de Parklaan bevindt zich een open as, welke zich uitstrekt tussen het Develpaviljoen en de zuidelijke punt van het park, de plaats waar volgens het oorspronkelijke ontwerp de kinderboerderij had moeten komen.

Met zijn strakke geometrische (orthogonale) opzet vormt het park een contrast met de omgeving, de natuurlijke slingerende Devel. Dit contrast werd door de ontwerpers bewust opgezocht.

De aanzet voor de realisatie van het Develpark werd gegeven door de Studiecommissie actieve en

Ontwerp Warnau 1960

Situatie net na de aanleg 1962

passieve recreatie in de gemeente Zwijndrecht.

Op 15 mei 1957 bracht deze commissie haar rapport uit waarvoor zij al op 22 juni 1955 opdracht kreeg.

De commissie adviseerde het park met een openluchtbad op het Develeiland te realiseren. De commissie heeft eveneens de architecten, bureau Maaskant uit Rotterdam voor de bebouwing en bureau Buys, Meijers, Warnau uit Dordrecht voor het parkontwerp.

Het park is aangelegd door de aannemers D.A. van der Linden uit 's-Gravendeel (grond- weg- en waterbouw) en H. van der Hoven (beplantingswerken) uit Alblasserdam. De uitvoering vond plaats door middel van vier bestekken in twee fasen. De aanleg kostte destijds ruim fl. 700.000,-- excl. omzetbelasting.

1.2 Ontwikkelingen

Een uitspraak van Hans Warnau in relatie tot zijn werk en dat van de Modernen in zijn algemeen:

“De scheidslijn tussen soberheid en armoede is flinterdun”

De bovenstaande woorden van de landschapsarchitect bleken profetisch van aard. Het Develpark is thans meer armoede dan soberheid.

Door de jaren heen is het park verrommeld en vervuigd. Verkeerd en achterstallig onderhoud hebben gemaakt dat een grote opknapbeurt noodzakelijk is. Maar niet alleen achterstallig onderhoud eiste zijn tol, ook delen van het beplantingsassortiment hebben de uiterste houdbaarheidsdatum overschreden. Dat maakt dat het park als rommelig en onveilig wordt ervaren.

In 1987 is het overdekte gecombineerde recreatie - wedstrijdbad gebouwd. De bebouwing rond het openluchtbad van Maaskant heeft toen dus plaatsgemaakt voor het huidige zwembad.

Eveneens in 1987 is een sporthal aan het park toegevoegd. De realisatie van het nieuwe zwembad en de bouw van de Develhal impliceerde een vrij grote ruimtelijke ingreep in het gebied van de Parklaan. Voor de bouw moest een belangrijk deel van de beplanting langs de Parklaan wijken.

Deze ontwikkelingen zijn van grote invloed geweest op de ruimtelijke beleving van de Parklaan. De scheiding tussen het noordelijk en zuidelijk deel is hierdoor versterkt. Het noordelijk deel hoort gevoelsmatig minder bij het geheel en de parkachtige uitstraling van de Parklaan heeft plaatsgemaakt voor een overwegend stenige uitstraling.

In 1997 heeft een renovatie van de binnen- en buitenbaden plaatsgevonden. Hierbij zijn zowel het buitenbad als de lig- en speelweide aanzienlijk verkleind.

Situatie net na de aanleg 1962

topografische kaarten

linksboven: situatie 1900

linksonder: situatie 1945

rechtsonder: situatie 200

analyse huidige situatie

2

2.1 Algemeen

Bij de beoordeling van de bestaande toestand van het park gaat het enerzijds om de beoordeling van de ruimtelijke kwaliteit van de diverse parkonderdelen, zoals de parkentrees, de Parklaan, het bos, de bospaden en de diverse open ruimten.

Anderzijds is een analyse van het huidige gebruik van belang. Voldoet dit gebruik aan de verwachting en de behoeften die er vanuit de maatschappij in Zwijndrecht leven?

Tot slot is er in de analyse aandacht voor de natuurfunctie. Hoe staat het met de bossamenstelling en de natuurwaarden van het park. Deze aspecten hebben een relatie met de ecologische waarde van het park, maar ook met hoe mensen het park en de natuur in het park beleven.

Bij de analyse wordt dus zowel ingegaan op losse elementen die samen het park maken als op de specifieke plekken binnen het casco.

2.2 De parkentrees en de Parklaan

De omgeving van de oostelijke dam
De oostelijke parkentree heeft veel van oorspronkelijke allure behouden. Brede watervlakken, strakke taluds en een strakke belijning van de oevers ademen nog geheel de geest van Warnau. Uitzondering zijn de “aanlandingen”, die het oorspronkelijke beeld enigszins verzwakken.

De boomgroepen ten noorden van de Parklaan met ondermeer Vleugelnooten hebben zich monumentaal kunnen ontwikkelen.

De rotonde aan de Develsingel geeft toegang voor het autoverkeer. De fleurige en wat ingewikkeld aandoende aankleding van de rotonde is minder passend in het sobere karakter van park.

De bruggen, zoals voorzien in het oorspronkelijke ontwerp zijn er nooit gekomen. De aanwezige dammen zitten inmiddels vol met leidingen en buizen ondermeer voor industrieel gebruik. Verwijderen van de dammen ten gunste van de realisatie van een brug is ruimtelijk gezien de beste optie. Gelet op de grote hoeveelheid leidingen en de in het geding zijnde veiligheidsaspecten is het vervangen van de dammen door bruggen op korte termijn geen realistische optie. De totale kosten van het vervangen van de dammen door bruggen en het verleggen van de leidingen bedragen ca 1 miljoen euro.

Een goedkoop aandoende leuning bij de oostelijke dam beschermt de voetgangers tegen een eventuele val in het water.

Even verderop aan de zuidkant van de Parklaan springt een sleets gasstation in het oog. In tegenstelling tot de noordzijde van de Parklaan telen de brandnetels wierig in de zuidberm. Gasstation en de ruige zuidberm vormen hier dissonanten in de parkbeleving. In de verte schemert het Develpaviljoen tussen de bomen. Hier lijkt het park en de bebouwde omgeving nog in oorspronkelijke harmonie aanwezig.

Omgeving Develpaviljoen, zwembad en Develhal Aangekomen bij het Develpaviljoen blijkt er veel meer bebouwing aanwezig te zijn. De sfeer van de Parklaan verandert van 'groen' naar 'stenig'. Zelfs zo sterk dat van een echte parksfeer geen sprake meer is. Mede hierdoor komt de bijzondere architectuur van het Develpaviljoen niet meer tot zijn recht.

Bij het Zwembad is de rooilijn van het Develpaviljoen nog enigszins gerespecteerd. De Develhal zelf springt tot vrijwel aan de verharding van de Parklaan. De Parklaan is hierdoor niet meer de groene parkas. Van verbindend element is de Parklaan een scheidend element geworden.

Omgeving westelijke dam

De omgeving van de westelijke (dubbele) dam heeft haar oorspronkelijk allure deels behouden. De entree maakt nog steeds een groen maar enigszins rommelige indruk. Doorzichten over de Devel dreigen dicht te groeien en de afbakening van de open ruimte op het eilandje heeft haar heldere belijning verloren.

Zuidelijke parkentree

De enige plaats waar het eiland via een brug betreden wordt bevindt zich aan de zuidkant van het park. De voetgangersbrug aan de Laan van Nederhoven voert over een smal deel van de Devel en komt direct uit in het beboste deel van het park. Opvallend is dat de brug niet goed aansluit op de belijning van de wandelpaden. Gelet op de zorgvuldigheid waarmee het stelsel van wandelpaden is ontworpen wordt dit als storend ervaren.

2.3 Zijas van de Parklaan en overige open ruimten

Tussen het Develpaviljoen en de plek waar de kinderboerderij oorspronkelijk gepland was (in het zuidelijk parkdeel) bevindt zich een open ruimte als dwarsas op de Parklaan. Deze open ruimte is nog maar nauwelijks herkenbaar aanwezig. Hiervoor zijn meerdere oorzaken:

De dwarsas is in het oorspronkelijk ontwerp erg smal gedimensioneerd; Er zijn (te) veel bomen geplant en er zijn geen dunningen uitgevoerd.

Hierdoor heeft de as zich eerder als bos dan als open parkruimte ontwikkeld. De parksfeer in het zuidelijk deel is mede hierdoor vrij somber er is weinig doorzicht en overzicht, waardoor mensen zich niet veilig voelen in het park.

Aan de zijas zijn verder een tweetal open ruimten gekoppeld.

In oostelijke richting is een korte rechte dwarsas aanwezig, welke eveneens bezig is dicht te groeien. Aan de westzijde is een oorspronkelijk licht gerende parkruimte aanwezig. De ruimtelijke beleving van deze oorspronkelijk bijzondere en binnen het park afwijkend vormgegeven ruimte is eveneens aan slijtage onderhevig. Oorspronkelijk was het mogelijk hier van Devel tot Devel het gehele park door te kijken!

Oostelijk van de dwarsas is tot slot nog een geheel rechthoekige open ruimte aanwezig. Deze ruimte heeft min of meer haar oorspronkelijke contour behouden. Het gras in deze parkruimte lijkt frequenter te worden gemaaid dan in de overige 'open' plekken.

2.4 Bospaden

Ook de bospaden lijden onder wildgroei. De struikbeplanting is overal flink opgerukt en zorgt er voor dat de paden een erg donkere en sombere indruk maken. De bosbeleving heeft hiervan ook te lijden. Vrijwel nergens is het mogelijk dieper het bos in te kijken. Hierdoor worden de paden als het ware begeleid door groene muren en valt van het bos zelf niet veel meer te zien. De grote hoeveelheid taxus, een donkerbladige en wintergroene soort, in de onderbeplanting draagt evenmin bij aan een vrolijke beleving van het bos. Naargeestigheid ligt duidelijk op de loer! De aanwezigheid van een struiklaag past bij de ontwikkelingsfase van het park en is uiteraard uit oogpunt van natuurwaarden, vooral voor de avifauna positief.

Water: heeft de allure van het oorspronkelijk ontwerp behouden

Solitaire bomen: hebben de allure van het oorspronkelijk ontwerp behouden

2.5 Conclusies ruimtelijke analyse

Uit oogpunt van parkarchitectuur is het Develpark een belangrijk park. Net als het Gijsbrecht van Aemstelpark in Amsterdam is het een voorbeeld van de Modernen. Er zijn in Nederland niet veel parken van deze stroming die er nog gaaf en ongeschonden bijliggen. Ook met het Develpark is ruimtelijk veel aan de hand. Het is echter niet allemaal kommer en kwel met het park. Delen van het park zijn goed tot ontwikkeling gekomen en stralen de allure uit die de ontwerper bedoeld heeft. Met name de oostelijke parkentree, met de boomgroepen en waterpartijen heeft een gaaf ruimtelijk beeld. Gelukkig is hier te zien hoe ook de rest van het park had kunnen zijn.

Grote delen van het park liggen er echter ook verwaarloosd bij. Voor een deel zijn de problemen terug te voeren op achterstallig en of verkeerd uitgevoerd beheer. Daarnaast blijkt de dimensionering van de belangrijkste parkas door het zuidelijk parkdeel te krap bemeten. In combinatie met de grote hoeveelheid bomen die in deze parkas aanwezig is wordt er feitelijk geen ruimte meer beleefd.

Het ontbreken van bruggen bij de twee belangrijkste parkentrees is in ruimtelijk opzicht een gemis. De beleving van het park als eiland staat hierdoor onder druk.

Belangrijkste knelpunten:

- Er is een te sterke scheiding tussen het noordelijke en zuidelijke parkdeel;
- Het centrale deel van de Parklaan mist groene kwaliteiten die bij een park horen;
- In het zuidelijk parkdeel zijn de ontworpen ruimten maar gedeeltelijk tot hun recht gekomen;
- Bospaden zijn te veel dichtgegroeid.

Het ontbreken van de bruggen bij de parkentrees wordt Eveneens gezien als een knelpunt, maar is gelet op de financiële en de veiligheidsaspecten niet op korte termijn oplosbaar.

De zijas was in het oorspronkelijk ontwerp erg smal gedimensioneerd. Hierdoor heeft de zijas zich eerder als bos dan als open ruimte ontwikkeld.

2.6 Functionele analyse

Noordelijke parkruimte

Het gebied ten noorden van de Parklaan kent alleen in de Kiboehoeve (de Kinderboerderij) een openbaar parkgebruik. De kinderboerderij wordt druk bezocht en voorziet duidelijk in een behoefte.

De lig- en speelweide van het zwembad is eind jaren negentig gehalveerd. Een hondentrainingscentrum heeft de overschietende ruimte gedeeltelijk (op tijdelijke basis) in gebruik. Het geheel maakt een enigszins desolate indruk.

De noordelijke parkruimte, met name de in tweeën gedeelde lig- en speelweide kent eigenlijk een (te) extensief gebruik. De ruimte ligt er gedeeltelijk volkomen nutteloos bij. Overigens is dit geen pleidooi voor het introduceren van een openbaar parkgebruik in dit parkdeel. Vanuit de opzet van het park is een meer besloten exclusief gebruik van deze ruimte heel goed mogelijk. Dit was ten tijde van het openluchtbad immers ook het geval.

Parklaan

De Parklaan kan gezien worden als de representatieve ontvangstruimte van het park. Met name de oostelijke entree van de Parklaan is ruim en letterlijk uitnodigend opgezet. Naast ontvangstruimte vormt de Parklaan ook een duidelijke kortsluiting tussen de woonwijken Kort Ambacht en Heer Oudelands Ambacht. De Parklaan is een verbindend element tussen de wijken en de parkdelen noord en zuid. Dit laatste aspect komt door de ruimtelijke ontwikkeling van de Parklaan met een overdaad aan bebouwing thans minder tot zijn recht.

Zuidelijke parkruimte

Goede gebruiksruiden ontbreken in het zuidelijk parkdeel vrijwel volledig. Het manifestatieterrein is de enige open ruimte met een duidelijk en herkenbaar functiepatroon. Het terrein is het parkeerterrein van het park. Deze parkeerfunctie is met name gericht op de sporthal, het zwembad en het Develpaviljoen. Ten tijde van manifestaties (circus, kermis) wordt de parkeerfunctie tijdelijk buiten gebruik gesteld. Op die momenten ontbreekt het in het park duidelijk aan parkeercapaciteit.

De zuidelijke parkruimte functioneert verder in hoofdzaak als een wandelbos. Overigens heeft dit gebruik weinig aantrekkelijkheid vanwege de gesignaleerde problemen met de bospaden. Ook als gevolg van veelvuldig vandalisme (vernietiging van het parkmeubilair) is het park hier weinig aantrekkelijk.

De oevers van de Devel oefenen een grote aantrekkingskracht uit op sportvissers. Naast het wandelgebruik is het vissen de belangrijkste activiteit in het zuidelijk parkdeel.

Gebruik van de Devel

Door de aanwezigheid van dammen ter hoogte van de parkentrees bij de Parklaan kan de Devel niet als rond- of doorgaande vaarverbinding worden benut.

Uit oogpunt van de gebruiksmogelijkheden van het water geldt dit als een belangrijk knelpunt. Ook de doorstroming van het water wordt door de aanwezigheid van de dammen beperkt.

Oostelijke toegangsdam: belijning is verrommeld door grondaanvullingen

Westelijk deel Parklaan is sterk versteend door bouw van de Develhal en het zwembad

Oostelijk deel Parklaan: direct na de dam brede parkruimte met solitaire bomen

2.7 Conclusies met betrekking tot het gebruik

Noordelijk parkdeel

- Parkdeel heeft een relatief gering aandeel in het openbaar parkgebruik;
- Vanuit de opzet van het park is dit niet bezwaarlijk;
- Gebruik van de thans in tweeën gedeelde lig- en speelweide kan best intensiever.

Parklaan

- Functie als representatieve ontvangstruimte van het park;
- Transitfunctie voor langzaam verkeer tussen de woonwijken;
- Te veel rode functies aan de Parklaan frustreren de Parklaan als verbindend element in het park.

Zuidelijk parkruimte

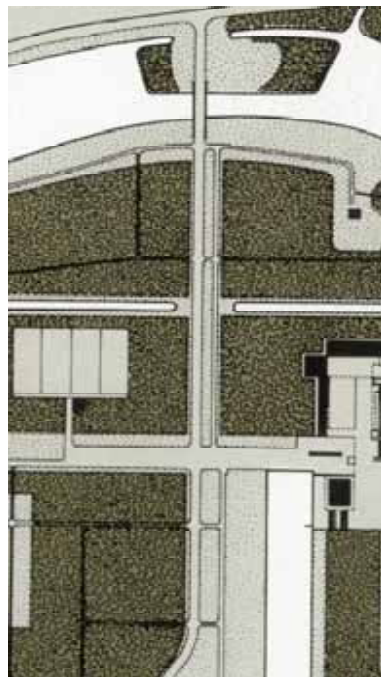
- Ten tijde van manifestaties ontbreekt het in het park aan voldoende parkeerruimte;
- Verder ontbreekt het aan functionele parkruimten;
- (te) eenzijdig gebruik als wandelbos;
- naast de gesignaleerde achterstanden op het gebied van beheer en onderhoud wordt de aantrekkelijkheid van het park als gevolg van veelvuldig vandalisme extra aangetast;
- parkdeel heeft meer gebruikspotenties.

Devel

- Gebruiksmogelijkheden van de Devel worden beperkt door de aanwezigheid van de dammen bij de entrees ter hoogte van de Parklaan

huidige situatie

oorspronkelijk ontwerp

*Parklaan als groene as (Warnau)
en een representatieve ontvangstruimte
van het park is nu veel sterker versteend*

2.8 Analyse bossamenstelling en natuurfunctie

2.8.1 Bossamenstelling

Bomenbestand

Het park kent een gevarieerd bomenbestand, waarin op hoofdlijnen de volgende inheemse boomsoorten aanwezig zijn: es, eik, beuk, populier en wilg. Deze soorten komen voornamelijk in bosverband voor. Vroeger heeft ook de iep deel uitgemaakt van de beplanting. Deze soort is vanwege de iepenziekte vrijwel uit het park verdwenen.

Daarnaast zijn er de solitaire parkbomen die in de open ruimten aanwezig zijn. Hierbij gaat het om soorten als vleugelnoot, kastanje, es en esdoorn. In tegenstelling tot de bosvakken gaat bij de solitaire bomen dus ook om minder inheemse specifieke parkbomen.

In algemene zin laat de kwaliteit van de opgaande boombeplanting te wensen over. Er is sprake van een erg dicht op elkaar staand bomenbestand. De bomen beconcurreren elkaar te veel. Te late dunningen in het verleden hebben de vorm van de bomen ook geen goed gedaan. En nog steeds is er in bosbouwtermen gesproken sprake van een dunningsachterstand. In diverse bosdelen nemen populier en wilg de overhand ten koste van de meer duurzame houtsoorten.

De es heeft een relatief hoog aandeel in het bomenbestand van het park. Helaas is de es ook een ziektegevoelige soort. De boom heeft veel last van essenbastkanker. Deze ziekte is in het park veelvuldig aangetroffen.

Ook de paardenkastanje is tegenwoordig een uiterst ziektegevoelige soort. De mineermot is hiervoor verantwoordelijk. De larven van dit insect graven gangen in het blad, en zorgen er zo voor dat de bladeren van de paardenkastanje bruin kleuren en vervolgens

Zuidelijke begrenzing Parklaan gasstation hoort niet op deze wijze thuis in deze belangrijke parkruimte bermen: verruigde aanblik

Parkeerterrein bij sporthal en zwembad is te veel op zich zelf staand, maakt geen samenhangend onderdeel uit van de parkarchitectuur. Parksfeer is hier verdwenen

Rotonde bij oostelijke toegangsdam: erg kleurrijk ten opzichte van de sobere parkarchitectuur.

Bijzondere waarde van de architectuur van het Develpaviljoen (architect: Maas-kant) komt niet meer tot zijn recht

afvallen. De bomen kunnen al eind juni volledig kaal zijn. De verminderde weerstand van de boom leidt weer tot andere aantastingen, waardoor intussen al veel kastanjes dood zijn gegaan. Bij de kastanjes tegenover het Develpaviljoen is schade door de mineermot geconstateerd.

Het ligt voor de hand om bij dunningen de eventuele ziektegevoeligheid van een boomsoort mee te laten wegen in het dunningsplan.

In de struiklaag heeft een soort als taxus het erg goed gedaan. Deze wintergroene soort is zelfs zodanig dominant dat er plaatselijk een te donkere en te sombere sfeer door ontstaat.

Bosranden

Ook de bosranden hebben geleden vanwege het uitblijven van tijdige dunning van het bosplantsoen. Uit de gegevens van het oorspronkelijke beplantingsplan blijkt dat er in de randen heesters, als meidoorn, Gelderse roos, maar ook soorten als sering en krent aanwezig waren. Door gebrek aan licht onder de hoge bomen hebben deze soorten zich niet duurzaam kunnen ontwikkelen en zijn goeddeels uit het park verdwenen. De bosranden hebben hierdoor veel aan belevingswaarde verloren.

2.8.2 Natuurfunctie

Onderbegroeiing

Het Develpark is aangelegd op rijke grond, waar een langdurig landbouwkundig gebruik op had plaatsgevonden. De vorming van een echte bosbodem komt niet in enkele decennia tot stand. Hiervoor is meer tijd nodig. Er bestaat een sterke relatie tussen de bodem en aanwezige vegetatie. In een net aangelegd bos op een grond die landbouwkundig in gebruik is geweest ontwikkelt zich al snel een ruige onderbegroeiing met soorten als akkerdistel, heggewinde, kleeftkruid en brandnetel. Parallel aan de bodemontwikkeling duurt het relatief lang voordat een dergelijke ruige onderbeplanting plaatsmaakt voor een

meer duurzame bosonderbegroeiing. In het Develpark is op veel plaatsen nog steeds sprake van een ruige onderbegroeiing waarin vooral de brandnetel domineert. Baggerwerkzaamheden langs de sloten en de langdurige aanwezigheid van een gronddepot in het bos in de omgeving van de Parklaan hebben de ontwikkeling van een meer stabiele bosvegetatie geen goed gedaan. Toch is er een ontwikkeling gaande waarbij zich andere bosplanten vestigen. Zo hebben zich soorten als groot heksenkruid, hondsdrif, klimop, schijnaardbei en speenkruid gevestigd. Dit is het begin van de ontwikkeling van een interessantere en ecologisch waardevoller onderbegroeiing. Overigens draagt de aanwezigheid van ruigte uiteraard ook bij aan de natuurwaarden van het park.

Overgangen van water naar bos

Vanwege de strakke vormgeving van het park en de overal aanwezige oeverbeschoeiing ontbreekt het in het park aan overgangen van water, plas dras plekken naar de zoom en bosvegetatie. Natuurvriendelijke oevers met rietbegroeiing en gele lis zijn in het park dan ook niet aanwezig. Wel heeft de Devel op een aantal plaatsen de neiging om te verlanden. Alleen door middel van baggeren kan worden voorkomen dat dit daadwerkelijk gebeurt.

Ter vergroting van de ecologische waarden en uit oogpunt van beleving verdient het aanbeveling om te onderzoeken of er in het park interessante overgangen tussen het water en het bos kunnen worden aangelegd. Belangrijk aandachtspunt hierbij is dat de toevoeging van dergelijke oevers niet ten koste mag gaan van de beleving van de belijning van het park en de beleving van het water.

Westelijke parkentree: maakt een groene indruk, wel rommeliger dan oostelijke zijde. Doorzicht op water is deels nog in orde deels aan het dichtgroeien.

Overige natuurwaarden van het bos

Naast de vegetatiekundige waarde van de onderbegroeiing zijn er in het Develpark ook natuurwaarden te vinden met een directe relatie met het bomenbestand. Zo heeft de specht baat bij een hoeveelheid minder vitale bomen, waarin hij 'makkelijk' terecht kan voor nestgelegenheid.

Een verdere dunning van het bos moet met oog voor deze aspecten gestalte krijgen.

Ook de aanwezige dichte aaneengesloten bosvakken hebben specifieke natuurwaarden en vormen als het ware de meer rustige en ongestoorde gebieden in het park.

Conclusies met betrekking tot de bossamenstelling en de natuurwaarden

- Een verdere dunning is noodzakelijk om de bomen op een meer natuurlijk wijze te laten uitgroeien en de onderlinge concurrentie te verminderen;
- Hierbij moet er oog zijn voor de bomen met natuurwaarden;
- De onderbeplanting is sterk eenzijdig (brandnetel);
- Beleving- en natuurwaarden van de ondergroei kan sterk worden verbeterd;
- Specifieke overgangen van water, via moeras naar bos ontbreken;
- Toevoeging van dergelijke zones vergroot de ecologische kwaliteit van het park, maar moet gebeuren met oog voor de belijning van het park;
- Dichte bosvakken zijn ecologisch waardevol.

Ruimtelijke analyse: (bos)paden

2.9 Algemene conclusies ruimtelijke en functionele analyse

Essentieel voor het park is dat het weer als een herkenbare en bruikbare eenheid gaat functioneren. De scheiding tussen het noordelijk en zuidelijk parkdeel moet teniet worden gedaan. De Parklaan speelt hierin een cruciale rol: Parklaan moet weer in zijn geheel een parksfeer gaan uitstralen.

Daarnaast is het noodzakelijk dat de gebruiksruiimte in het zuidelijk parkdeel wordt vergroot. Hierbij kan goed gebruik worden gemaakt van het oorspronkelijk parkontwerp. Enerzijds wordt hierdoor recht gedaan aan het ontwerp van Warnau als bijzonder voorbeeld van de parkarchitectuur van de Modernen. Anderzijds is het ook vanuit ecologie en kostenbewustheid een logische keuze. Het is eenvoudiger en ecologisch meer verantwoord een bestaande structuur te modelleren dan een geheel nieuwe structuur neer te leggen.

De assen uit het oorspronkelijk ontwerp bieden dan ook goede aanknopingspunten voor het vergroten van de gebruiksruiimte.

Van groot belang is het verder dat het weer aantrekkelijk wordt om door het Develpark en door het bos te wandelen. Het park en met name de bospaden moeten daarom worden ontdaan van de wat naargeestige sfeer. Een verzorgd park waarin wordt geïnvesteerd, draagt eveneens bij aan het ombuigen van de negatieve spiraal die mede aanleiding geeft voor veelvuldig vandalisme.

HUDIGE SITUATIE

vertrekpunt voor herstel

3

3.1 Uitspraak gemeenteraad

Op basis van de Scenariostudie Develpark van september 2005 heeft de gemeente raad een belangrijke uitspraak gedaan:

“Develpark moet een gebruikspark worden met natuurlijke elementen”

Deze uitspraak vormt dan ook het vertrekpunt voor het herstel van het park.

3.2 Wensenlijst vanuit de Klankbordgroep

De toekomstige ontwikkeling van het park wordt nauwlettend gevolgd door een klankbordgroep. Deze groep heeft een wensenlijst opgesteld met betrekking tot het toekomstig functioneren van het park. Op hoofdlijnen omvat deze lijst de punten op de volgende pagina's.

In het kader van het Herinrichtingsplan Develpark is met geïnteresseerden en belanghebbenden gesproken over gewenste functies in het park.

Mensen hebben hun wensen geuit tijdens een bijeenkomst op 5 juli 2006 of later telefonisch. Daarnaast zijn wensen telefonisch (t) ingebracht en staan wensen benoemd in het Herinrichtingsplan Develpark van de Stichting Natuur en Landschap Zwijndrechtse Waard (s).

Deze wensenlijst geeft inzicht in de gewenste functies. Met deze lijst worden de maatschappelijke verlangens vertolkt met betrekking tot de toekomstige functionele invulling van het park. Dit sluit aan op de wens van de gemeenteraad om van het Develpark weer een echt gebruikspark te maken.

De uitgesproken wensen zijn hieronder gerubriceerd.

Natuur

- Natuurlijke oevers
- Wilde bloemenweide
- Vogels beschermen, vooral spechten
- Arboretum-Heempark (als voorbeeld Delft)
- Develpark is een belangrijke ecologische schakel voor o.a. vlinders en insecten.
- Sloten niet dempen, die vormen een natuurlijke barrière
- Stichting Natuur & Landschap wil mede een natuurdag organiseren
- Informatieborden (s)

Rust en ruimte

- Fruitbomen
- Klimbomen
- Bankjes (meer)
- Ontmoetingspunt
- Plekken om te zonnen (s)

Meer of minder intensief recreatief

- Natuurspeelbos voor de jeugd, waar kinderen met natuurlijke materialen kunnen spelen en hutten kunnen bouwen
- Strandje
- Kanosteiger
- Beter gebruik maken van het water
- Natuurijsbaan op de parkeerplaats in de winter
- Openluchtbioscoop
- Activiteitenplein voor meer evenementen als Bouwstad
- Plek voor jongeren, poppodium aan de rand van de parkeerplaats
- Muziektent
- Fonteintje
- Vissteigers
- Op speelweide een heuvel aanleggen met zigzag paden
- Speelweide voor honden
- Barbecueplekken
- Speel en sporttoestellen voor spelende kinderen

Ruimte voor sport

- Plek voor skaters
- Ruimte om te volleyballen (t)
- Ruimte om te voetballen (s)

Aanzicht van het park

- Bruggen aan het uiteinde van de Parklaan
- Voldoende doorzicht
- Brede paden
- Dikke oude bomen laten staan
- Noordkant inrichten met het accent op de natuur, Zuidkant inrichten voor kinderen
- Afwisselend beeld (s)

Voorzieningen

- Theehuis
- IJskraam
- Openbare toiletten
- Pannenkoekenhuisje (t)
- Bootjesverhuur (t)
- Uitbreiding hertenkamp (t)
- Voldoende parkeervoorzieningen (s)

Veiligheid en bereikbaarheid

- Plakken voor de hond (s)
- Aandacht voor veiligheid
- Voldoende verlichting
- Paden goed begaanbaar voor rolstoelen/rollators
- Fietspad haaks door het park / betere toegankelijkheid voor fietsers
- Sloten dempen
- Hoogte van de bruggen aanpassen aan rolstoelgebruikers

Uitgangspunten

- Uit de lijst blijkt dat er soms tegengestelde wensen zijn. Zo wordt zowel de wens geuit om de sloten te dempen als om deze juist te handhaven.
- Ook wordt er veelheid van activiteiten genoemd die uit oogpunt van kwantiteit niet allemaal in het park zullen passen. Ook zijn er wensen die minder gewenst zijn vanuit de kwaliteit van het park.
- In zijn algemeenheid geldt daarom dat er een afgewogen keuze gemaakt moet worden uit de voorgestelde voorzieningen.

- Bij deze keuze staat een aantal uitgangspunten centraal:

- Develpark moet een levendig park worden
- In het Develpark moeten zich natuurlijke kwaliteiten kunnen blijven ontwikkelen

Afweging

Gelet op de omvang van het park moet de levendigheid vooral in de open ruimten worden gezocht. De natuurlijke kwaliteiten zijn vooral gekoppeld aan het bos en de overgangen tussen water en bos. Dit impliceert tevens dat de open ruimten minder geschikt zijn voor een beheer als natuurlijke weide. Met name de open ruimten moeten vanuit deze keuze worden aangewend voor de invulling met de gebruiksvoorzieningen. Gebruiksvoorzieningen binnen de bosvakken moeten daarentegen worden vermeden. Hutten bouwen kan derhalve beter in de vorm van een (tijdelijke) bouwstad op de open ruimte plaatsvinden dan in een speelbosachtige setting in het bos. Het karakter van het bos laat overigens weinig ruimte voor de introductie van een speelbos. De bomen hebben vanwege de late dunningen vooral het karakter van staken. Lage vertakkingen ontbreken vrijwel volledig, waardoor klimmen en hutten bouwen hier niet goed zal lukken en zelfs gevaarlijk kan zijn.

Tot slot wordt opgemerkt dat de voorzieningen moeten passen bij de aard van het park. Zo passen zig-zag paden en verhogingen niet goed bij het modernistische karakter van het park. Het gebruik en het beleefbaar maken (en houden) van het water past daarentegen juist goed bij het karakter van het park.

Uit de groslijst van wensen is op basis van bovenstaande afweging de volgende keuze gemaakt (zie lijsten rechts).

Natuur

Bos

met aandacht voor:

- Boomlaag
- Struiklaag
- Kruidenlaag

Water

- Natuurvriendelijke oevers
- Zoomvegetaties

Recreatie

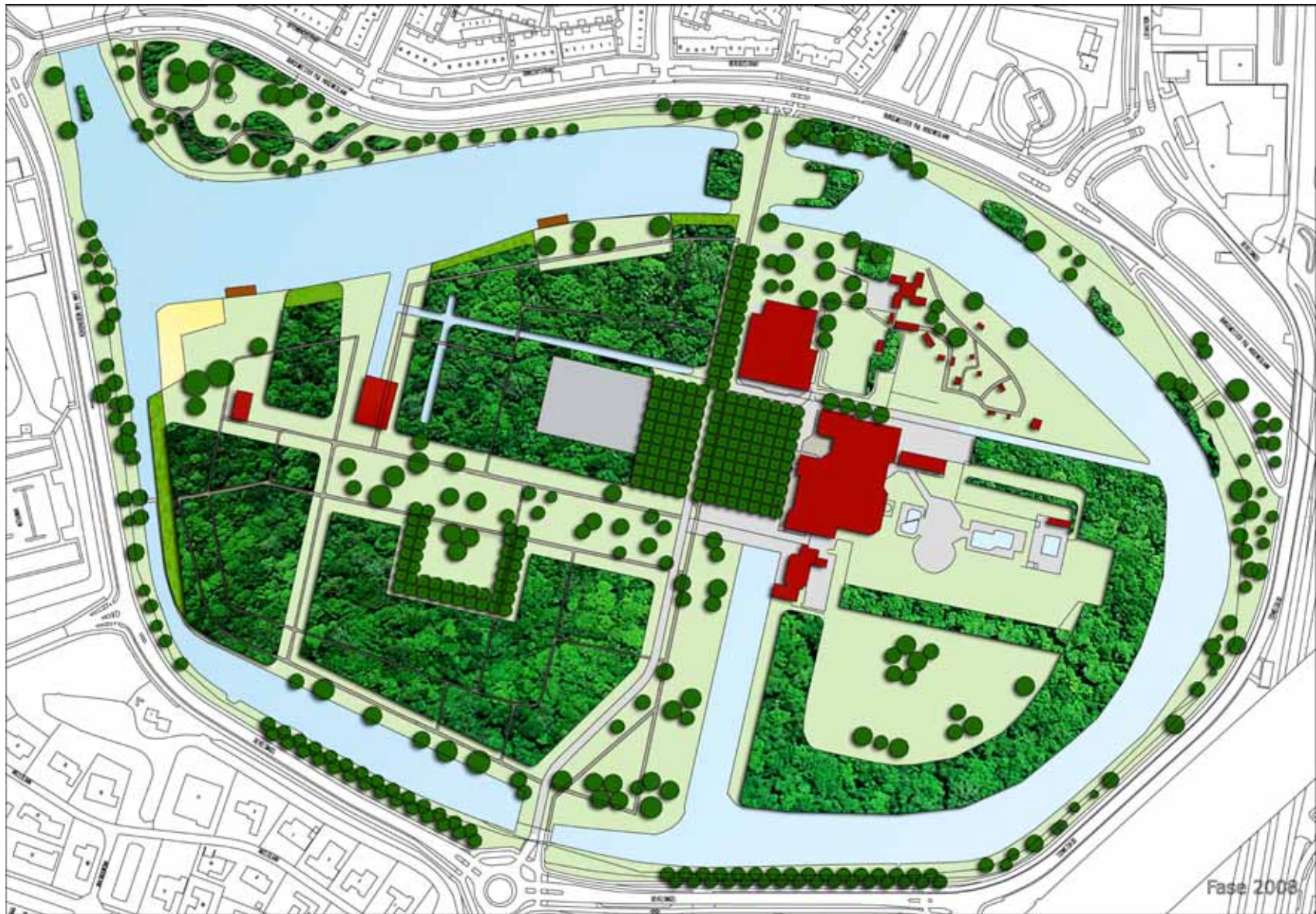
A Voorzieningen gericht op levendigheid

Pannenkoeken - theehuis
Café/restaurant/zalenverhuur
Zwembad/sauna
Strandje met zwemwater
Kinderboerderij
Toiletvoorzieningen
Uitgifte boten
Vissteigers
Barbecueplekken
Volleybal
Basketbal
Skaten
Parkeerplaatsen
Informatievoorziening
Wandelbos
Ligweide etc.
Meubilair: verlichting
Meubilair: bankjes
Meubilair: bruggen

B activiteiten

Natuurdag
Zomerkamp
Bouwstad
Manifestatieterrein
Kermis
Circus

ONTWERP VOOR HET CASCO

ontwerp voor het casco

4.1 Uitgangspunten

De uitgebreide maatschappelijke wensenlijst voor het park in combinatie met de gesignaleerde problematiek in de beplantingen maakt ingrijpen in het casco van het park onontkoombaar. De essentie van de ingreep bestaat uit:

- *Het creëren van meer gebruikruimte in het park;*
- *Het vergroten van de belevingswaarde, ondermeer door;*
- *Het vergroten van de natuurwaarden.*

Uitgangspunt voor de ingreep is het bestaande park met zijn bijzondere architecturale betekenis als park van de 'Modernen'. De aanknopingspunten die het oorspronkelijke parkontwerp voor de noodzakelijke ingreep biedt worden hierbij benut.

4.2 De ingreep

4.2.1 Parklaan, parkeren en verkeer

De Parklaan moet weer het verbindende element in het park worden. Ook de functie als groene parkas tussen de woonwijken moet worden hersteld.

De oplossing hiervoor moet vooral in de parkeersituatie bij het zwembad en de Develhal worden gezocht. Voorgesteld wordt één nieuw parkeerterrein te realiseren. Dit parkeerterrein

wordt aan beide zijden van de Parklaan aangelegd. Het krijgt een samenhangende groene inrichting met een bomendek en hagen. De auto's staan op betongraskeien. De referentie voor het terrein is: 'parkeren in een boomweide'.

Het parkeerterrein wordt tevens aangegrepen om het doorgaande verkeer uit de Parklaan te weren. Het parkeerterrein is alleen vanuit de oostelijke toegang bereikbaar. Het autoverkeer kan niet meer doorrijden tot aan de Burgemeester Pijl Hogeweglaan. De toegang aan de Develsingel wordt zowel in- als uitgang voor het autoverkeer naar het nieuwe parkeerterrein.

Het westelijk deel van de Parklaan wordt heringericht en krijgt een smaller profiel. Voor hulpdiensten is het westelijk deel van de Parklaan wel bereikbaar.

Door de realisatie van het parkeerterrein verliest het evenemententerrein zijn dubbelfunctie. Ook tijdens evenementen is het park hierdoor verzekerd van parkeercapaciteit.

4.2.2 Herstructurering van de zijas in combinatie met nieuwe parkruimten

De zijas van de Parklaan wordt opnieuw een open ruimte in het park. Er wordt flink gedund in het bomenbestand van de zijas. Waarschijnlijk is het hier noodzakelijk ca 80 % van de bomen te verwijderen. Gelijktijdig wordt de zijas verbreed, waardoor een parkruimte ontstaat

die ruim genoeg is om plaats te beiden aan de hedendaagse parkfuncties. Indien noodzakelijk als het resterende bomenbestand dit noodzakelijk maakt worden nieuwe solitaire parkbomen bijgeplant.

Net als in het oorspronkelijke parkontwerp het geval was heeft een dergelijke parkas behoefte aan een beëindiging als tegenpool van het Develpaviljoen. In het oorspronkelijk parkontwerp was aan het einde van de zijas een attractiepunt in de vorm van de kinderboerderij gepland. Bij de invulling van de functies (zie hoofdstuk 6) wordt hierop nader ingegaan.

Naast de verbreding van de zijas wordt er in het uiterste zuiden van het Develeiland een parkruimte toegevoegd. Deze ruimte draagt eveneens bij aan de beëindiging van de zijas zelf en biedt een fantastisch uitzicht op de Devel die juist hier zijn ruimste dimensie heeft.

De zijas wordt in verbinding gebracht met de rechthoekige parkruimte die oorspronkelijk geheel door bos was omgeven. Om deze rechthoekige parkruimte zijn eigen karakter te laten behouden is een omzoming van de ruimte met een dubbele bomenrij voorgesteld. Deze bomenrijen steken door tot in de zijas.

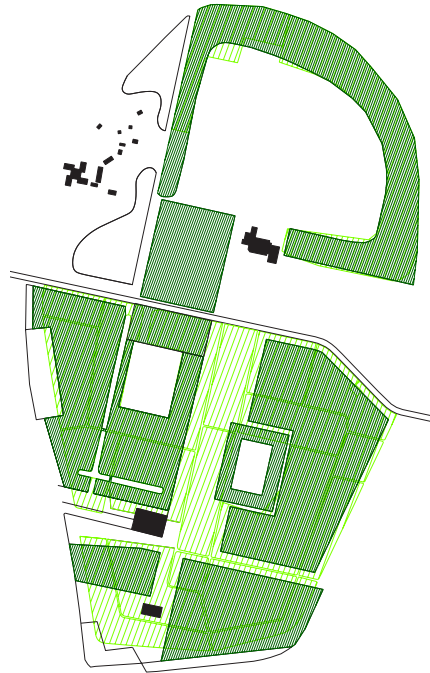
De maatvoering van de nieuwe parkruimten is zodanig dat mede gelet op de functievervulling (zie hoofdstuk 5) er geen plaats is voor hogere grasvegetaties.

4.2.3 Dunning van het bos

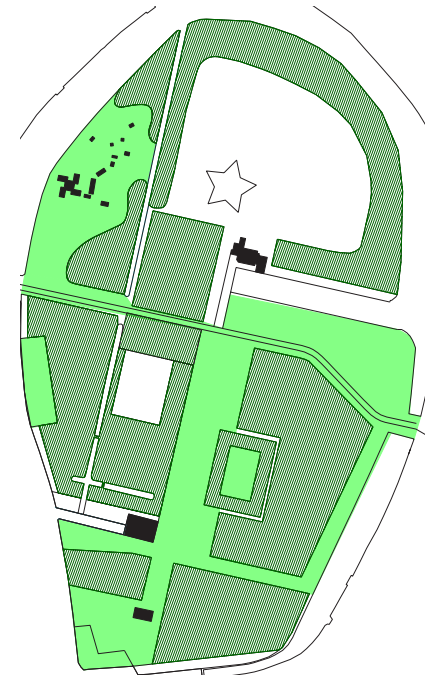
Systeem van hoogdunning

Voorgesteld wordt het bos te dunnen door middel van het zogeheten hoogdunningsysteem. In dit systeem worden de bomen met toekomst aangewezen. In feite gaat het hierbij om het aanwijzen van de eindopstand van een volwassen bos. Het aanwijzen van toekomstbomen gebeurt normaal gesproken als het bos 30 jaar oud is. Bij het Develpark gebeurt dit dus aan de late kant.

BESTAAND + NIEUW BOS

OPEN RUIMTEN

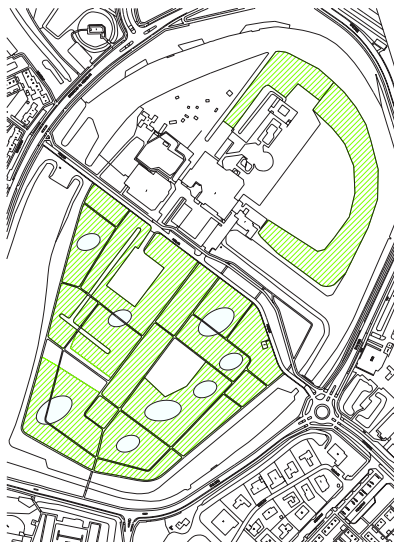

Activiteiten en gebruikspark stellen eisen aan de grasmat (boven).

Aandacht voor kwaliteit van gazons noodzakelijk

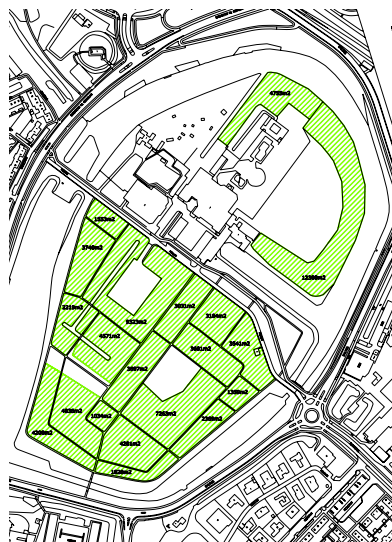
HORSTEN IN HET BOS

30% integraal kappen d.m.v. het vrijzagen van horsten: open plekken van ca. 1000 m² worden opnieuw ingeplant

Vrijstellen horsten (30%): 1.97 ha.
Aanplant horsten (veren): 1230 stuks

BOSVAKKEN (OPP.)

TOEKOMSTBOMEN

Aanwijzen ca 80 bomen / ha, nodig voor hoogwaardige bosopstand. Bomen die geen concurrentie vormen voor de toekomstboom blijven gewoon staan.

Bosvak ca. 1 ha (80 bomen). Aangenomen wordt dat het noodzakelijk is per toekomstboom gemiddeld 1 boom te verwijderen. Dit komt neer op $\pm 6,35 \text{ ha} \times 80 \times 1 \text{ boom} = 500 \text{ bomen}$.

Mogelijk in 70% van het bosareaal (schatting). Niet mogelijk in 30% van het bosareaal. Deze 30% moet derhalve volledig worden verjongd. Dit gebeurt in zogenaamde horsten (pleksgewijs)

In een eindopstand zijn er tussen de 80 en de 100 bomen / ha aanwezig. Deze bomen moeten dus worden aangewezen. Vitaliteit, diversiteit en vorm zijn aspecten die bij de aanwijzing een rol spelen. Alleen indien er sprake is van concurrentie tussen de toekomstboom en een overige boom dan wordt deze laatste verwijderd. Alle anderen bomen blijven staan, omdat ze geen bedreiging vormen voor de toekomstboom. Juist deze zogeheten onderstandige bomen zijn erg geschikt voor de ontwikkeling van natuurwaarden.

Voordat met een volgende dunning begonnen wordt is het dus zaak eerst de toekomstbomen aan te wijzen.

Het hanteren van het systeem van hoogdunning is een garantie voor de (verdere) ontwikkeling van natuurwaarden in het bomenbestand. Gelijktijdig is er oog voor de bomen die goed kunnen uitgroeien en deel uitmaken van de eindopstand. Bomen in verval blijven beschikbaar voor de specht of voor de ontwikkeling van paddestoelen.

Horstgewijze verjonging

Indien blijkt dat er plaatselijk onvoldoende bomen met toekomst aanwezig zijn, hetgeen geleet op de kwaliteit van het bos niet overal is uit te sluiten, dan wordt besloten tot pleksgewijze (of horstgewijze) verjonging van het bos. Ook bij de reeds uitgevoerde dunningswerkzaamheden blijkt dat er een aantal open plekken ontstaan die om een integrale herinplant vragen.

De open plekken hebben een maat van ca 1000 m². Afhankelijk van de hoeveelheid licht die op de bodem valt kunnen de volgende boomsoorten voor de herinplant worden toegepast:

Zomereik (Quercus robur) in geval van voldoende licht
Prunus avium (zoete kers) in geval van voldoende licht
Tilia vulgaris (gewone linde) in geval voldoende licht
Aangevuld met hazelaar en Spaanse aak (veldesdoorn).
Carpinus betulus (haagbeuk) op beschaduwde plaatsen
Fagus sylvatica (beuk) op beschaduwde plaatsen

PADEN IN HET BOS

Bosranden

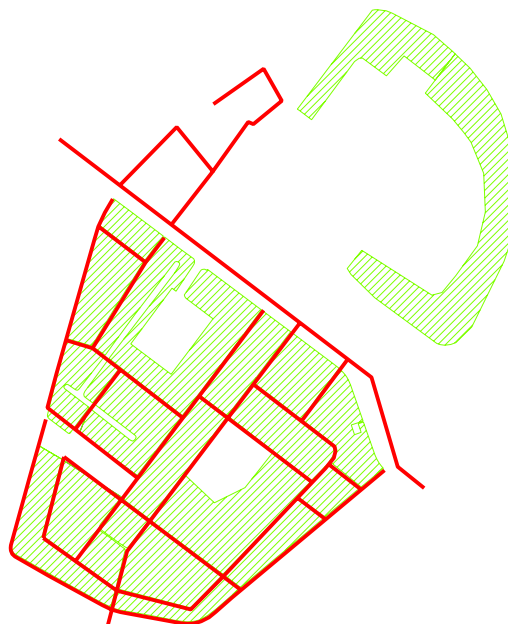
In combinatie met de dunningswerkzaamheden en de realisatie van de nieuwe parkruimten gaat speciale aandacht uit naar de afwerking van de bosranden. De goeddeels uit het park verdwenen soorten als sering, krent, Gelderse roos en meidoorn kunnen hierbij opnieuw worden geïntroduceerd.

De belevingswaarde van de bosranden gaat hierdoor zowel in het voorjaar als het najaar vooruit. Deze soorten kenmerken zich door een uitbundige bloei in het voorjaar en of een mooie herftsverkleuring en bessen in het najaar.

4.2.4 Veiliger en aantrekkelijker bospaden

De bospaden krijgen een opener karakter. Dit gebeurt door de struiken die erg dicht langs het pad staan te verwijderen. Ook in een zone tot 15 meter uit de paden worden struiken verwijderd (tot maximaal ca 50 %). De hoeveelheid taxus wordt teruggebracht tot meer aanvaardbare proporties. Het gevolg is dat een wandelaar het bos weer in kan kijken en niet meer langs een groene muur loopt. Het gevoel van veiligheid neemt toe doordat er van meer overzicht sprake is. In de bosvakken die verder van de paden zijn afgelegen wordt niet ingegrepen in de onderbeplanting van struiken.

Daarnaast wordt het wandelen over de bospaden aantrekkelijker door de onderbegroeiing meer natuurlijke kwaliteit te geven. Langs de paden wordt pleksgewijs langs ca 30 % van de lengte van de paden een onderbegroeiing aangeplant die geschikt is voor verwildering. Deze beplanting bestaat uit bolgewassen en bosplanten die sterk zijn (zichzelf van nature uitbreiden) en aantrekkelijke belevingsaspecten hebben. Aanplant gebeurt met oog voor de pleksgewijs reeds aanwezige meer stabiele onderbegroeiing (groot heksenkruid, speenkruid, schijnaardbei).

Voorgesteld wordt hiervoor de volgende soorten te gebruiken:

Boshyacint *Scilla non scripta*
Bosooievaarsbek: *Geranium pheaum*
Longkruid: *Pulmonaria officinalis*
Maagdenpalm: *Vinca minor*
Narcis: *Narcissus lobularis*
Narcis: *Narcissus poeticus*
Nieskruid: *Helleboris foetidus*
Smeerwortel: *Symphytum grandiflorum*
Voorjaarszonnebloem: *Doronicum pardalianches*

Vanwege de natuurlijke uitbreidingsdrang van deze soorten wordt op termijn met name in het voorjaar een bijzonder kleurrijk effect verkregen. Met de introductie van deze soorten in de onderbeplanting wordt gekozen voor een half natuurlijk stinseparkbos.

bospaden

BOSRANDEN

*Toekomstige kwaliteit
van de bosranden*

VERJONGING

*Horstgewijze verjonging
Beuk, haagbeuk, linde,
eik, boskers*

ONDERBEPLANTING

*Plaatselijk ontwikkelt zich
nu al een meer duurzame
onderbeplanting*

*aanbrengen van onderbe-
planting met natuurlijke en
belevingskwaliteiten*

Natuurvriendelijke oevers komen in het park (nu) niet voor, wel is er plaatselijk sprake van verlanding van de Devel

4.2.5 Natuurvriendelijke oevers

Voorgesteld wordt op een aantal strategisch uitgekozen plaatsen 'natuurlijke' overgangen te maken tussen het water en het bos.

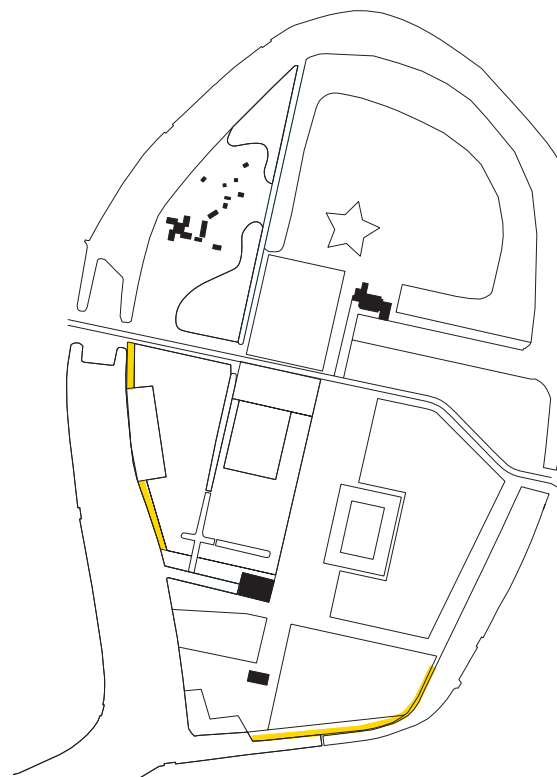
Hiervoor wordt een aantal minder steile oevers in het park benut. De natuurvriendelijke oever wordt aan de binnenkant van de originele belijning aangelegd. Hierdoor blijven de lijnen van de originele parkarchitectuur aanwezig en beleefbaar.

De oever wordt dus aan de landzijde afgevlakt tot op of net onder het waterniveau. De beschoeiing wordt op een aantal plaatsen als het ware doorgeprikt, waardoor een 'binnenwerkse plasberm' ontstaat die onder water komt te staan. Hier kan riet worden geplant. Iets hoger gelegen delen worden ingeplant met wilgensoorten (struikwilgen), en meidoorn. Vervolgens gaat deze zoomvegetatie over in het opgaande bos.

Natuurvriendelijke oevers worden alleen in combinatie met opgaand bos gerealiseerd. De overgangen tussen gras en open water blijven zonder riet in stand. Indien ook hier riet zou worden aangeplant bestaat het gevaar dat de beleving van het water vanuit de parkranden te veel zou worden aangetast. Riet is namelijk een plantensoort die erg woekert en manshoog kan worden.

De natuurvriendelijke oevers geven het park met behoud van de originele belijning vanaf de buitenzijde een natuurlijker aanzien en hebben tevens een positief effect op natuurwaarden. Zo bieden de oevers leefruimte voor amfibieën en diverse vogelsoorten.

NATUURVRIENDELIJKE OEVERS

BRUGGEN

4.2.6 Parkmeubilair en verlichting

De uitstraling van het park wordt mede bepaald door het soort parkmeubilair dat wordt toegepast. Een ratjetoe aan meubilair of verlichtingsarmaturen draagt bij aan het sleetse karakter van het park.

MEUBILAIR

Vandaar dat een integrale vernieuwing van het parkmeubilair, de bruggen en de verlichtingsarmaturen wordt voorgesteld.

Belangrijk bij de keuze van het meubilair is dat de vormgeving moet aansluiten bij het functionalistische parkontwerp. Een sobere eigentijdse uitstraling is hierbij gewenst.

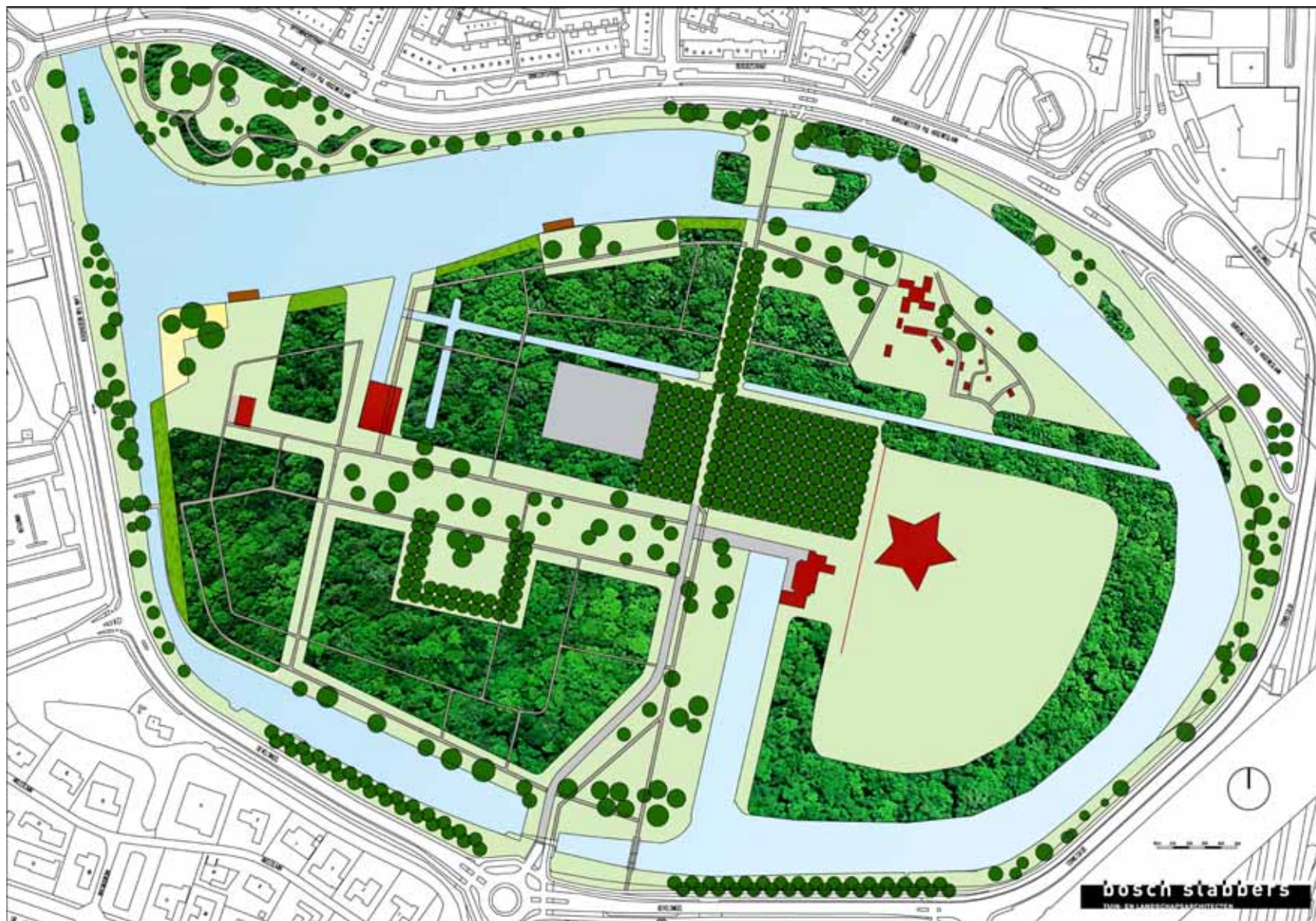
VERLICHTING

Voor de bruggen wordt voorgesteld een eigen type Devel-parkbrug te ontwerpen. Deze brug heeft eveneens een sober karakter, maar wel een eigen beeldmerk.

Wat betreft de verlichting van het park wordt voorgesteld de beide parkassen, de Parklaan en de zijas van openbare verlichting te voorzien.

HET CASCO OP DE LANGE TERMIJN

legenda

parkeren in boomweide

vissteiger

rietoever

zandstrand

bomenrijen

solitaire bomen

gebouwen - voorzieningen

parkbos

terrein voor evenementen

kinderboerderij

4.3 Het casco op langere termijn

In de analyse is geconstateerd dat de bouw van de Develhal en het overdekte zwembad ten koste is gegaan van de verschijningsvorm en functie van de Parklaan. De parksfeer is bij de gebouwen niet meer goed beleefbaar. Van verbindend element is de Parklaan eerder een scheidend element geworden.

Vanuit de kwaliteit van het park geredeneerd was het beter geweest als deze gebouwen niet op deze plaats terecht waren gekomen. Indien zich in de toekomst mogelijkheden voordoen de functies naar elders over te brengen zou dit vanuit de kwaliteit van het park ernstig moeten worden overwogen. Een opnieuw groene Parklaan biedt tevens de mogelijkheid het ensemble tussen het park en het Develpaviljoen te herstellen. Deze combinatie (Maaskant - Warnau) heeft in relatie tot het tijdperk van de Modernen een monumentale waarde.

Tevens is geconstateerd dat de parkruimte ten noorden van het Develpaviljoen thans een relatief extensief gebruik kent. Intensivering van dit gebruik ook met commerciële leisure gerelateerde functies zou hier overwogen kunnen worden. Voorwaarde vanuit het park is dat deze nieuwe ontwikkeling wezenlijk achter het Develpaviljoen komt te liggen en dat daarmee de Parklaan in zijn geheel haar groene karakter terug kan krijgen. Op de bijgaande tekening waarop de ontwikkeling van het casco op langere termijn staat weergegeven is de gewenste grens van eventuele bebouwing met een rooilijn aangegeven.

Bij de gedachten vorming omtrent de ontwikkeling van de sporthal en het zwembad kan het gewenste beeld van het casco op langere termijn een rol spelen.

Het eiland karakter van het park komt het beste tot zijn recht door de toegangen te voorzien van bruggen. Dit is conform het oorspronkelijke concept van het park. Uit oogpunt van kosten is de realisatie van bruggen op korte termijn niet

haalbaar. Indien echter grotere investeringswerken aan de kabels en leidingen binnen het leidingentracé van de Parklaan uitgevoerd moeten worden is het gewenst hierbij budget te claimen voor de aanleg van bruggen. Niet alleen het eilandkarakter krijgt hierdoor meer betekenis, ook de Devel kan veel beter worden gebruikt (rondjes per boot worden mogelijk). Daarnaast heeft de betere doorstroming van het water een gunstig effect op de waterkwaliteit.

4.4 Verplichtingen in het kader van de Flora- en faunawet

Het Natuur-Wetenschappelijk Centrum (N.W.C.) uit Dordrecht heeft de bestaande natuurwaarden van het park geïnventariseerd (conceptrapportage 2006). Tevens heeft het N.W.C. het herstelplan beoordeeld op mogelijke verplichtingen in het kader van de Flora- en faunawet. De belangrijkste conclusies met betrekking tot deze wet zijn:

Er is een ontheffing nodig voor de waargenomen vleermuizen. Bij sloop van gebouwen en/of kap van oudere bomen met een of meer geschikte holtes voor vleermuizen zijn aanvullend onderzoek in de kraamkolonieperiode, een ontheffing Flora- en faunawet en bepaalde maatregelen nodig. Wat vogels betreft dient alleen rekening te worden gehouden met de broedperiode (golfweg van half maart t/m half juli). Met betrekking tot de Grote keverorchis is aanvullend onderzoek nodig in de bloei-periode (mei/juni). Aanbevolen wordt standplaatsen te handhaven. Bij (mogelijke) vernietiging van een of meer standplaatsen is een ontheffing Flora- en faunawet nodig.

In zijn algemeenheid kan worden geconcludeerd dat er met betrekking tot de realisatie van het voorgestelde casco geen grote wettelijke belemmeringen bestaan. Met de bovenstaande aanbevelingen dient rekening te worden gehouden.

uitwerking parkfuncties

5

5.1 Inleiding

Hoe wordt het Casco 'gevuld' met de parkfuncties?

Mensen hebben diverse motieven om een park te bezoeken. Wat echter altijd wel een rol speelt bij een parkbezoek is dat mensen in een wezenlijk andere en meer natuurlijke omgeving willen zijn. Naast beleving van groen en natuur is een park vooral een ontmoetingsplek. Een plek die levendigheid uitstraalt en waar wat te doen is.

Het casco van het Develpark, zoals beschreven in hoofdstuk 5 beschikt na herinrichting weer over voldoende natuurlijke aantrekkelijkheid.

De levendigheid van het park moet verder komen van de specifiek parkfuncties, die op toegesneden plaatsen in het park gelokaliseerd en vormgegeven moeten worden.

Natuurlijkheid en parkfuncties afgestemd op de wensen van deze tijd bepalen of het park straks weer de ontmoetingsplek gaat worden.

5.2 Parkvoorzieningen

5.2.1 Noordelijk parkdeel en Parklaan

Kiboehoeve

Kinderboerderij is thans reeds een levendig parkonderdeel. Aan de locatie van de Kiboehoeve verandert in de plannen niets. De verschijningsvorm van de kinderboerderij behoeft wel verbetering. De veelheid aan hekwerken dient te worden teruggebracht. Ook is een kwalitatief hoogwaardiger type hekwerk gewenst. Bij de Kiboehoeve ligt het accent derhalve volledig op een kwaliteitsverbetering van de bestaande voorzieningen. Naast de hekwerken moet er hierbij ook aandacht zijn voor de hokken. Een meer eenduidige verschijningsvorm van de hokken is hierbij gewenst. Hiervoor is in de kostenraming budget opgenomen

Bij een eventuele verplaatsing van de Develhal kan aan de kinderboerderij gelijktijdig meer landschappelijke uitstraling worden gegeven.

Speelbos

Een speelbos is een plek in het bos of aan de bosrand, waarin met behulp van natuurlijke materialen avontuurlijke speelaanleidingen zijn opgenomen. Zo is het bijvoorbeeld denkbaar dat kinderen met takhout hutten kunnen bouwen en spelletjes kunnen doen waar op straat geen ruimte voor is. Integratie van ondiep water binnen het speelbos wordt vanuit het speelbosconcept als wenselijk gezien. Waterkwaliteitsaspecten dienen hierbij goed in het oog te worden gehouden. Het gaat vooral om impliciete speelaanleidingen met natuurlijke materialen als uitgangspunt. Een spontaan gebruik is het gevolg, waarbij kinderen weer avontuurlijk bezig kunnen zijn.

voorzieningen

In eerste instantie wordt gedacht aan een simpele versie van een speelbos waarin alleen 'laag bij de grondse' voorzieningen zijn opgenomen en die niet het predicaat speelwerktuig meekrijgen. Een speelbos is (zeker in het Develpark) een voorziening waar enige toezicht en sociale controle, al is het maar uit oogpunt van aansprakelijkheid, wenselijk is. Zonder dit toezicht bestaat de kans dat de plek die zou moeten uitnodigen tot spelen, afglijdt tot het tegendeel wat wordt beoogd. Naast het dagelijks toezicht is het daarom tevens van belang dat het beheer van de plek goed wordt geregeld. Er zal geregeld opgeruimd moeten worden en nieuwe materialen moeten worden aangebracht. Een speelbos is zeker geen statisch gegeven.

Geredeneerd vanuit de aanwezigheid van toezicht is een combinatie van het speelbos met de kinderboerderij, de Kiboehoeve een logische optie. Later zou eventueel een combinatie met het theepaviljoen in de zuidkant van het park denkbaar zijn.

Vandaar dat in eerste instantie en bij wijze van experiment wordt ingezet op een bescheiden opgezet speelbos in combinatie met de Kiboehoeve. De exacte locatie van het speelbos zal in overleg met de participanten van het park nader worden bepaald.

Samengevat stelt de gemeente de volgende voorwaarden aan de inpassing van een speelbos in het Develpark:

- alleen op een plek waar toezicht aanwezig is;
- het (dagelijks) beheer en onderhoud moet afdoende zijn geregeld;
- locatie moet in overleg en met instemming van de participanten in het park worden geselecteerd, bij voorkeur in eerste instantie in of in de nabijheid van de Kiboehoeve;
- project geldt als experiment;
- na twee jaar gebruik, wordt het experiment geëvalueerd;
- indien er sprake is van een succesvol project is het een optie het project in het zuidelijk parkdeel voort te zetten/uit te bouwen, in combinatie met het theepaviljoen.

PANNENKOEKEN- & THEEHUIS

PAVILJOEN

voorzieningen

STRANDJE

KINDERBOERDERIJ

SPEELVOORZIENINGEN KINDEREN

Parkeerplaatsen

Aan weerszijden van de Parklaan komt de centrale parkeervoorziening van het park. Op langere termijn na een eventuele sanering van de Develhal en het zwembad kan dit parkeerterrein verdere worden vergroot. Dit in combinatie met een nadere ontwikkeling van de ruimte achter het Develpaviljoen.

Café/restaurant/zalenverhuur

Het Develpaviljoen is het centrale café restaurant annex zalencentrum van het park. Indien de noordelijke parkruimte achter het huidige zwembad en het Develpaviljoen een ander wellicht op leisure gericht gebruik krijgt dan zou het Develpaviljoen hierin kunnen participeren en indien noodzakelijk (naar achteren) uitbreiden. Ook een nieuw zwembad annex sauna is een functie die hier in principe goed in past.

5.2.2 Gebruik van de zuidelijke parkruimten

Pannenkoeken – theehuis

Aan het einde van de zijas van de Parklaan is een pannenkoekenhuis/ theepaviljoen voorzien. De zijas krijgt hierdoor zijn stedenbouwkundige beëindiging. Tevens wordt gestimuleerd dat het zuidelijk parkdeel veel meer dan thans een ontmoetingsplek wordt. Koppeling van een dergelijke voorziening aan de bestaande kinderboerderij (in het noordelijk parkdeel) wordt dan ook niet gewenst geacht. Het toevoegen van een gebruiksfunctie in het zuidelijk parkdeel wordt essentieel geacht voor terugdringen van het vandalisme en het vergroten van het gevoel van sociale veiligheid.

voorzieningen

Het theepaviljoen is georiënteerd op de nieuwe zuidelijke parkruimte en biedt hierdoor uitzicht op de Devel. Voor dit paviljoen moet een particuliere exploitant worden gezocht.

De vormgeving van het paviljoen zou bij voorkeur aan moeten sluiten op de functionalistische architectuur van de Modernen. Een eigentijds vormgegeven paviljoen is hiertoe het beste in staat.

Speelvoorzieningen voor kleine kinderen

Gekoppeld aan het theehuis wordt een bescheiden speelgelegenheid voor met name de kleinere kinderen gerealiseerd. Deze speelgelegenheid wordt gecombineerd met het terras van het theehuis, zodat kinderen goed in de gaten gehouden kunnen worden.

Ook indien een theehuis uit oogpunt van exploitatie niet haalbaar blijkt is de realisatie van een speelvoorziening voor kleinere kinderen in de zuidelijke parkruimte uit oogpunt van levendigheid dringend gewenst.

Strandje met zwemwater

Het waterschap is op langere termijn optimistisch over de waterkwaliteit van de Devel. Na sanering van een aantal gemeentelijke riooloverstorten in combinatie met toevoer van schoon water uit de Oude Maas is het de verwachting dat de Devel zwemwaterkwaliteit krijgt. Hierdoor wordt het mogelijk in de zuidelijke parkruimte een strandje aan te leggen. Theehuis en strandje zorgen voor een aantrekkelijke combinatie.

Volleybal

Bij een strand hoort (beach)volleybal. Zo ook in het Develpark. In de zuidelijke parkruimte komt een volleybal voorziening.

BASKETBAL

PARKEREN

onder bomendek aan weerszijden van de parklaan

BARBECUE PLEKKEN

VOLLEYBAL

SKATERROUTE/ VOORZIENINGEN

activiteiten

ZOMERKAMPEN

BOUWSTAD

CIRCUS & KERMIS

NATUURDAG

Toiletvoorzieningen

Als onderdeel van het theepaviljoen zal een openbare toiletvoorziening worden gerealiseerd. Ook bij het manifestatieterrein is een openbare toiletvoorziening in de plannen opgenomen. Waarschijnlijk is zal het gebruik van deze voorziening (met uitzondering van de klanten van het theehuis) niet gratis zijn.

Barbecueplekken

In de rechthoekige parkruimte die aan de zijas is gekoppeld wordt een aantal vaste barbecue plaatsen geplaatst. De verwachting bestaat dat hier goed gebruik gemaakt zal worden en dat hierdoor een levendige parksfeer ontstaat.

Voorzieningen voor honden

In het park worden geen speciale uitlaatplaatsen voor honden gerealiseerd. In de praktijk zijn dergelijke voorzieningen vooral uit oogpunt van geur onaantrekkelijk. Gelet op het gewenste gebruik van het park is het bovendien wenselijk dat honden alleen aangelijnd het park in mogen. Overwogen kan worden om de zogenaamde 'kakzak' (naar Amerikaans voorbeeld) verplicht te stellen.

voorzieningen

5.2.3 Gebruik van de Devel

De Devel is een prachtige waterstroom door Zwijndrecht. Ter hoogte van het park is het water ronduit imposant. Het Develpaviljoen was oorspronkelijk uitgevoerd met een klein botenhuis ten behoeve van de uitgifte van roeibootjes. Dit botenhuis heeft echter nauwelijks gefunctioneerd. De bruggen die bij de parkentrees waren voorzien zijn er nooit gekomen. Daarmee kon alleen het gedeelte ten noorden van de dammen vanuit het Develpaviljoen worden bevaren. De vaarroute was hierdoor te beperkt.

Het alsnog aanleggen van de bruggen is vooralsnog geen reële optie. De dammen zitten vol met deels industriële kabels en leidingen. Pas als er grote investeringswerken in deze tracés uitgevoerd gaan worden kan werk met werk worden gemaakt. De gemeente zou aan dit soort werken voorwaarden kunnen verbinden, waardoor de bruggen alsnog gerealiseerd kunnen worden.

Botenhuis

Het is erg leuk om de vaarmogelijkheden van de Devel vanuit het park te benutten. Met een roeibootje/waterfiets de Devel op! Hierdoor wint het park aan attractiviteit. In de nabijheid van het theehuis is, eveneens in het zuidelijk parkdeel een botenhuis opgenomen.

Er is in de 'gerende' (niet volledig rechthoekige) parkruimte een wateras ontworpen die in verbinding staat met de Devel aan het einde van deze as ter hoogte van de zijas heeft een botenhuis een toegevoegde waarde.

Het naar binnen halen van het water biedt overigens de mogelijkheid om het slotenpatroon binnen het bos een verbinding te geven met de Devel. Er is één extra brug noodzakelijk om deze wateras met het botenhuis te kunnen realiseren.

Indien uitgifte van boten vanuit exploitatie een lastig verhaal zou worden dan zou op de voorgestelde locatie ook met de bouw van een parkfolly kunnen worden volstaan.

TOILET- VOORZIENINGEN

UITGIFTE BOTEN

VISSTEIGERS

Vissteigers

De sportvisserij floreert in het Develpark. Realisatie van een aantal vissteigers faciliteert dit gebruik nog eens extra. De locatie van deze vissteigers moet zorgvuldig worden bepaald. Indien een steiger op een te afgelegen plaats ligt, waar weinig mensen zicht op hebben bestaat er extra kans op vandalisme. Dit is het geval bij de bestaande vissteiger aan de Burgemeester Pijl Hogeweglaan. Deze steiger ligt verscholen in de beplanting op een plek waar mensen liever niet komen.

De twee vissteigers die in het plan zijn opgenomen liggen dan ook gekoppeld aan levendige parkruimten en in de directe nabijheid van wandelpaden.

5.2.4 Overig parkgebruik

Wandelbos

Omdat grote delen van het bos worden gehandhaafd blijft het park tevens een wandelbos. De wandeling langs de bospaden wordt echter veel aantrekkelijker, omdat er meer natuurbeleving aan de paden gekoppeld wordt en de paden een meer open structuur zullen krijgen.

Basketbal

Basketbal vraagt om een vlakke harde ondergrond. Op een asfaltverharding is dit goed mogelijk. Op het manifestatieterrein wordt belijning en een tweetal buckets aangebracht. In geval van manifestaties worden de buckets tijdelijk verwijderd.

Skaten

Voorgesteld wordt in het park een bescheiden skatevoorziening te realiseren. Deze voorziening kan aan de rand van het manifestatieterrein worden geplaatst. De voorziening trekt skaters en vermindert hierdoor eventuele overlast van skaters op de wandelpaden. Verbreden van de wandelpaden wordt eveneens met het oog op overlast door skaters ontraden.

Informatievoorziening

Het herstel van het park is een ingrijpende operatie die vraagt om een gedegen publieksvoorlichting. Het is van belang deze voorlichting voorafgaand, maar ook tijdens de werken te verzorgen. Naast publieksbijeenkomsten kan er bijvoorbeeld in de Kiboehoeve informatie gegeven worden over de (vordering) van de werken.

5.3 Parkactiviteiten

Naast de voorzieningen met een permanent karakter kan het park ook voor tijdelijke manifestaties of evenementen worden gebruikt. Het bestaande manifestatieterrein wordt in die zin ook in de huidige situatie al gebruikt voor de kermis en het circus.

Het vernieuwde park biedt echter meer ruimte, die ook geschikt is voor ander meer incidentele parkactiviteiten.

Zo kan in het park een zomerkamp worden georganiseerd. De parkruimte met de barbecues is hiervoor een voor de hand liggende plaats.

In het park kan ook een natuurdag worden georganiseerd. Speciale aandacht kan hierbij uitgaan naar de maatregelen binnen het herinrichtingsplan die gericht zijn op de vergroting van de natuurwaarden.

Zo wordt de opnieuw gedimensioneerde zijas een perfecte parkruimte om jaarlijks een bouwstad te organiseren.

Door het toevoegen van functies en activiteiten gaat het park leven en wordt het weer een belangrijke ontspannen ontmoetingsplek voor Zwijndrecht!

kosten & beheer

6

De restauratiekosten van het Develpark worden geraamd op € 1.890.000 excl. BTW. In dit bedrag is zowel het herstel van de beplantingen als de realisatie van de parkvoorzieningen opgenomen.

De bouw van het theehuis is niet in de raming opgenomen. Dit paviljoen dient privaat gefinancierd te worden.

De investeringen in het park hebben consequenties voor het toekomstig beheer van het park. Dit toekomstige beheer is thans nog niet vastgelegd en de kosten zijn nog niet geheel te overzien. Wel staat vast dat het park veel intensiever beheerd moet worden dan in het verleden het geval was. Indien een dergelijke intensivering van het beheer uitblijft verliezen de investeringen (opnieuw) hun waarde. Het is verstandig direct na vaststelling van het herstelplan voor het park een beheerplan op te stellen dat is afgestemd op de nieuwe inrichting en functievervulling. In dit beheerplan moet het toekomstig beheer strak worden vastgelegd.

In het beheerplan moet niet alleen aandacht zijn voor het beplantingsbeheer, maar ook voor het beheer van de nieuwe voorzieningen. Zo moet het onderhoud (het schoonmaken) van bijvoorbeeld de BBQ-plaatsen, maar ook het onderhoud van het parkeerterrein, de speelvoorzieningen, de banken, de bruggen en de openbare verlichting in het beheerplan worden meegenomen.

De maatschappelijke partners die belangen hebben bij het Develpark, zoals de Kiboehoeve, het zwembad, de sporthal en de aanwezige particuliere exploitanten moeten bij de opstelling van het beheerplan worden betrokken. Ook de stand van zaken van het toekomstige beheer zou via een regulier overleg met de maatschappelijke partners gevolgd moeten worden.

Goed parkbeheer is een substantiële opgave. In principe is er een beheersbudget van € 100.000 per jaar voor het park beschikbaar. De verwachting is dat dit beheersbudget toereikend is om het toekomstige intensievere beheer te kunnen uitvoeren. Het budget voor beheer is wel afhankelijk van de omvang van het plan en de mogelijkheid om de Kiboehoeve hierbij in te zetten. Dit dient in de uitwerking nader bepaald te worden.

wettelijke verplichtingen

Door het Natuur Wetenschappelijk Centrum (N.W.C.) zijn de bestaande natuurwaarden van het park in beeld gebracht. Hierbij heeft onder andere een toetsing van het herstelplan aan de Flora- en faunawet plaatsgevonden.

Soorten die aandacht verdienen zijn de waargenomen vleermuissoorten, de sperwer, de groene specht, de grote bonte specht en de grote keverorchis.

In het kader van de flora- en faunawet zou een ontheffing nodig kunnen zijn voor de waargenomen vleermuissoorten, de grote keverorchis en wellicht voor bepaalde vissoorten. Met betrekking tot de grote keverorchis is aanvullend onderzoek noodzakelijk en wordt behoud van de standplaats aanbevolen.

De dunningsactiviteiten door middel van het systeem van hoogdunning is een goede garantie voor het behoud van de voor vleermuizen, spechten en paddenstoelen belangrijke bomen. Hierdoor is het niet waarschijnlijk dat voor deze soorten een ontheffing behoeft te worden aangevraagd.

De kapmaatregelen die in het herstelplan worden voorgesteld hebben enerzijds het karakter van een (noodzakelijke) dunning en anderzijds van een velling van houtopstanden. Voor zover het een dunning van houtopstanden betreft gaat het om normale (weliswaar achterstallige) onderhoudsmaatregelen. Compensatie is in dit geval niet aan de orde omdat er geen verlies aan bosareaal plaatsvindt. In het geval van het vergroten van de parkruimten gaat het om een velling van bomen, hierbij treedt er verlies aan beplantingsareaal plaats. Hiertegenover staat een kwaliteitswinst in ruimte en overblijvend groen.

Het park bevindt zich buiten de werking van de Boswet. Alleen de gemeentelijke regelgeving is van toepassing.

fasering

Gelet op omvang van het werk en de hiermee gemoeide kosten is een gefaseerde uitvoering wenselijk. Er wordt van uitgegaan dat een uitvoering in twee fasen haalbaar is.

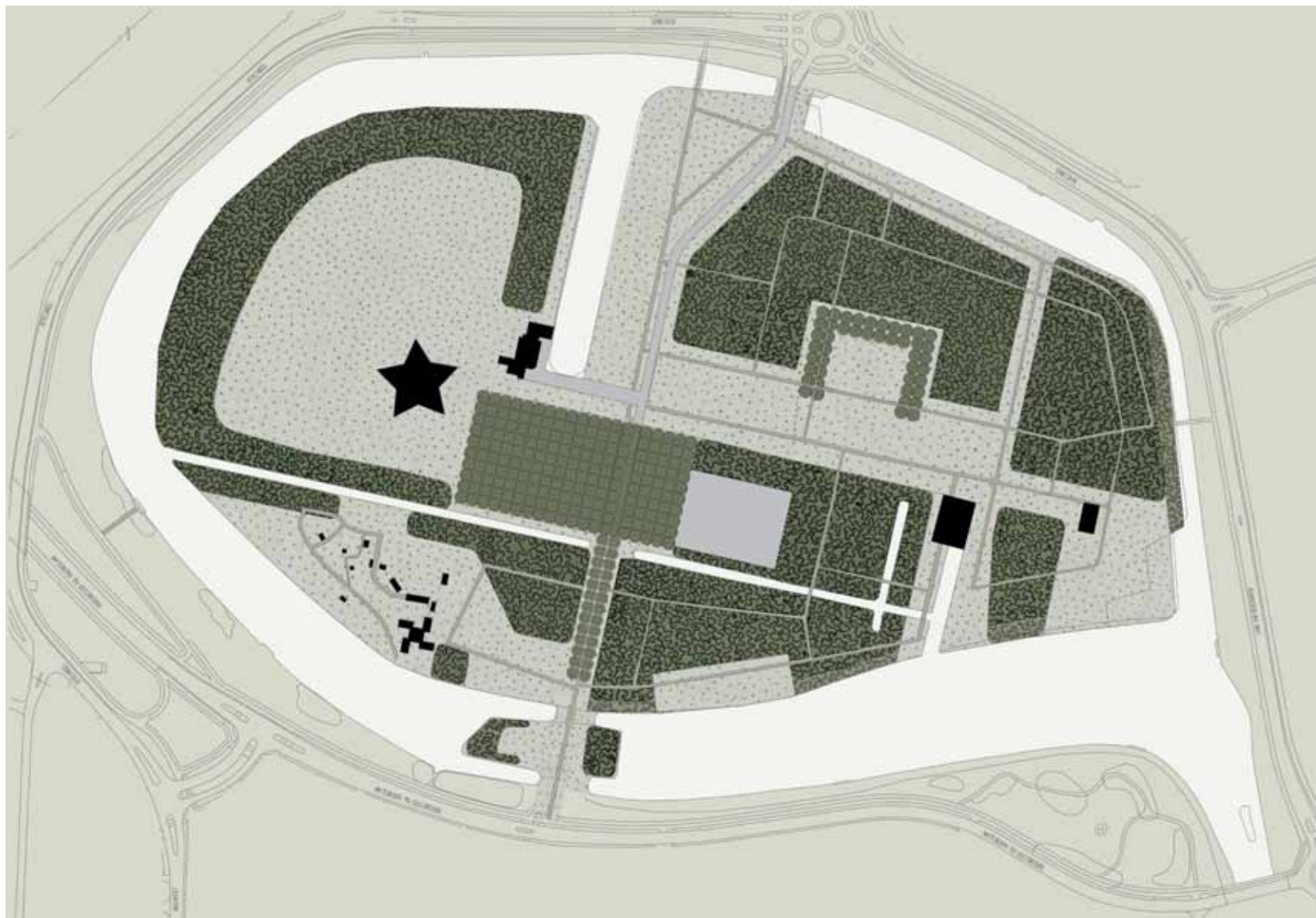
Eind 2007 wordt de uitvoering ter hand genomen. 2008 en 2009 zijn de jaren waarin het beplantingsherstel voltooid kan worden. Na vaststelling van het plan door de gemeenteraad wordt het plan verder uitgewerkt en gedetailleerd. Hierna kan aanbesteding als één project plaatsvinden. Tevens moeten in 2007 de noodzakelijke vergunningen worden aangevraagd.

In de eerste fase (2008) ligt het accent op de beplantingswerken in de tweede fase (2009) wordt het merendeel van de voorzieningen gerealiseerd.

Van groot belang is dat een gedetailleerd uitvoeringsplan en bestek aan de werkzaamheden ten grondslag ligt. In dit uitvoeringsplan moeten ontwerpuitwerkingen voor de volgende onderdelen worden opgenomen:

- parkeerterrein
- langzaamverkeersverbinding
- inpassing BBQ-plaatsen
- omgeving botenhuis
- omgeving theehuis
- vissteigers
- manifestatierrein
- Kibohoeve (in combinatie met het speelbos)

Daarnaast moet de kap en de aanplant met gevoel voor het park plaatsvinden. Een eerste aanzet hiertoe vindt plaats bij het aanwijzen van de toekomstbomen.

bijlage: Hans Warnau

Hans Warnau 1922-1995

Studeerde tropische tuinbouw in Boskoop tot 1941. In 1945 naar Indië. Na terugkomst werkzaam bij de plantsoenendienst van de gemeente Rotterdam. Via Bijhouwer werd hij aangesteld bij de Dienst Landschapsherstel Zeeland.

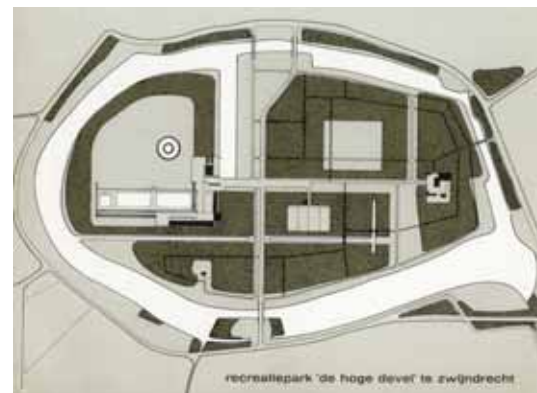
Verwierf de eerste prijs bij de competitie voor het Afrikaanderplein te Rotterdam in 1947. Vanaf 1949 was hij werkzaam bij de Gemeente Amsterdam o.l.v. de stedenbouwkundige C. van Eesteren. Maakte een aantal beplantingsplannen plus enkele ontwerpen zoals de tuin van het Stedelijk Museum en het Darwinplantsoen. Vanaf 1953 werd hij partner in een serie particuliere bureaus.

Hij was in zijn tijd een van de zeer weinige tuin- en landschapsarchitecten die op alle schaalniveaus opereerde, van tuinontwerp tot landschapsplan. Vervulde docentschappen aan de Academie, in Boskoop en in Wageningen.

Was een zorgvuldig en diepgravend ontwerper die bijdroeg aan de theoretische verdieping van zijn vakgebied. Hij was bekend en gerespecteerd binnen het vakgebied als ontwerper, docent en denker. Zijn bescheidenheid en warsheid van een optreden “naar buiten” maakten hem buiten het eigen vakgebied helaas tamelijk onbekend. In zijn werk vertaalde hij de beginselen van de Modernen in de tuin- en landschapsarchitectuur. Zijn ontwerpuitsgangspunten pasten bij zijn bescheidenheid als persoon. Zijn stelling was “een terreinontwerp is pas goed als je achteraf niet kunt zien dat er aan ontworpen is”. Hij was wars van symboliek en minimalist in vormgeving.

Zie ook:

- Ottolien Brouwer en Hanneke Toes. 1988. Hans Warnau. Beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk. Vakgroep Landschapsarchitectuur Wageningen
- Guinée A. 1996. “Kwaliteit die van ontworpen buitenruimten architectuur maakt” in: Blauwe Kamer nr 4 1996 bl 30-37
- H. van Tilborg (red) 1996. Tussen kunst en leven. Hans Warnau en de erfenis van de moderne stroming; hoogtepunten uit de Capita Selecta reeks 1996. Vakgroep Ruimtelijke Planvorming Wageningen
- Hans Warnau 1990. “Ontwerpdoelstellingen in de landschapsarchitectuur” in: Plan nr 5/6
- Hans Warnau 1993. “Landschapsarchitectuur en de moderne stroming in de bouwkunde” in: Smienk G (red) Nederlandse landschapsarchitectuur, tussen traditie en experiment. THOTH

bosch slabbers

TUIN- EN LANDSCHAPSARCHITECTEN

oude vlissingeweg 1
4336 aa middelburg
telefoon 0118-592288
fax 0118-591233
e-mail zeeland@bosch-slabbers.nl
internet www.bosch-slabbers.nl